

Слободан Валовић

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ПРЕИСТОРИЈСКОГ НАСЕЉА У РАТИНИ

Прве сондажне истраживачке радове на локалитету „Дивље Поље“ у Ратини, Народни музеј Краљево је извео у току 1980. године. Већ на основу првих добијених резултата било је јасно да на овом месту, недалеко од Краљева, треба очекивати остатке насеља које припада млабој етапи винчанске културе.¹ Инструктивни налази били су разлог да Народни музеј зацрта у своје дугорочне планове и систематско истраживање овог локалитета. Међутим, идејни пројект аутопута Појате — Чачак (обилазак Краљево), показао је да ће изградњом ове саобраћајнице бити угрожено око 6.000 м² овог, по свему судећи значајног преисторијског локалитета на ушћу Ибра у Западну Мораву.

Већ почетком 1982. године приступљено је изради научноистраживачког пројекта систематског заштитног истраживања и овог насеља из млађег каменог доба, са циљем детаљног испитивања архитектонских облика насеља и неопходног спашавања покретног археолошког материјала, чија заштита спада у основну делатност археолошког одељења Народног музеја.² Потпомогнут од стране СИЗ-а за културу Краљева, а дружујући и своја средства, Музеј је обезбедио суфинансирање научноистраживачког пројекта од стране Основне Заједнице за науку региона Краљево³ и Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.⁴ Археолошка истраживања су започета већ исте 1982. године и у току ове, прве, кампање истражено је преко 170 м² површине која лежи на самој оси трасе планираног аутопута.

Резултати добијени овим опсежним истраживањима потврдили су претпоставке које су биле основ за планирање научноистраживачког пројекта. Показало се, наиме, да је подручје на коме је вршено ископавање у току 1982. године, изузетно богато како непокретним тако и покретним налазима, који на појединим местима показују да у Ратини треба са сигурношћу очекивати вишеслојно насеље, што ће у многоме допринети доношењу нових закључака о развоју винчанске културе на овом подручју.

Када је реч о непокретним археолошким налазима, мислимо пре свега на остатке профане архитектуре који показују да су стамбени објекти у Ратини били извођени у два основна облика и то као вишећелијске земуннице и као надземне зграде. Када је реч о земунцима, на основу до сада

откривених остатака може се закључити да је реч о полуукопаним објектима чије дно, односно ниво пода, лежи на дубини од ца. једног метра испод првобитног нивоа тла. Земљице су вероватно имале неправилан елипсоидни облик и њихов горњи део би највероватније требало замислити у виду високог шаторастог крова од органског материјала, пре свега дрвета, сламе и бусена земље. Под ових полуукопаних кућа био је направљен од набоја без неке посебне субструкције у виду подпатоснице.

Надземни грабевински објекти, чији су остаци откривени у току ове истраживачке кампање, такође се карактеришу одсуством темеља од чврстог материјала као и недостатком подних субструкција које би имале за циљ изоловање штабеног простора од влаге. Није искључено, међутим, да овакве субструкције нису ипак постојале, с тим да би оне у том случају морале бити од дрвета које је у хемијски специфичном земљишту којим се карактерише област локалитета „Дивље Поље“ у потпуности иструлело и ишчезло не оставивши за собом никакав уобичајени траг. Једино сведочанство о величини ових надземних кућа су моћни фундаменти носећих греда—стожера који су носили кровне конструкције. Ови фундаменти су по правилу начињени од великих речних облутака и фрагмената млињских каменова, а понекад имају и ојачање у виду јаме чија дубина достиже и до једног метра и која је испуњена остацима кућног лепа и другим материјалом како би тло испод истожера добило потребну чврстину. Интересантно је напоменути да многобројни фрагменти запеченог кућног лепа показују да су зидови надземних објеката били прављени од облица испреплетаних прућем, при чему је међупростор био испуњен набојем који се састојао из глине смешане са плевом и сламом. На многим од ових фрагмената одржале су се боје које сведоче да су зидне површине бојене најчешће белом али и плавом бојом. О томе да је бојење имало шири значај у свакодневном животу становника преисторијске Ратине сведоче и нађени грмени црвене боје минералног порекла (окер) која је млевена у прах и тако наносена на жељени предмет.

Далеко више података о материјалној и духовној култури дали су бројни покретни налази. Становници овог неолитског насеља на високој речној тераси изнад ушћа Ибра у Западну Мораву, бавили су се интензивним риболовом о чему нам посредно говори велики број нађених тегова за рибарске мреже. Ови тегови, од печене земље, су по правилу кружног спљоштеног облика, са рупом за уже на средини. Они су по правилу једноставни и искључиво намењени својој основној функцији, али се и овде код појединих примерака јављају детаљи који сведоче о томе да је склоност ка украшавању коју су имали његови произвођачи понекад нашла свој израз и приликом прављења ових свакодневних употребних предмета.

Привредни живот и слику интензивне земљорадње најбоље илуструје велики број налаза секира такозваног језичастог и калунастог типа. Ове секире израђиване су претежно од магнезита, беличасто-жућкастог камена који се релативно лако тесао и глачао, али који због тога није имао одлике материјала којим би се могло обрађивати дрво. Ове секире служиле су као нека врста мотика које су углављиване на држаље и омогућавале релативно добру обраду земље. Насупрот њима, секире од глачаног вулканског камена са отвором за држаље одликују се великом тврдоћом материјала од кога су израђене, те су као такве могле да послуже не само за обраду тврђег материјала као што је дрво, већ и да нађу своју примену као врло убојито оружје. Будући да метал још није био у употреби, житељи овог винчанског насеља у Ратини су још увек употребљавали камене ножеве и стругаче који су добијани специјалним начином окресивања кремених

ПОКРЕТА
ОКРЕТА

језгара и других врста камена који се одликује правилним цепањем. По богатству облика и својим врстама, асортиман ових алатки се слободно може упоредити са кременом индустријом на епонимном локалитету ове културе млађег каменог доба — Винча код Београда.⁵ Поред макролита, односно већег оруђа од окресаног камена, у слојевима ратинског насеља наилази се и на микролите који су коришћени за прављење тзв. композитног оруђа, најчешће српова. Ови минијатурни камени ножићи усађивани су у држаче од дрвета или кости, односно рога, и тако поређани један до другог давали су закривљене оштрице потребне дужине. На овом месту би можда требало поменути још један начин и вид примене кремних сечива, који се на острву Криту задржао до данашњих дана. Реч је о једном начину ситњења сламе која на њивама заостане после жњевења а који има за циљ да омогући лакшу припрему земљишта за следећу сетву и истовремено делимично пођубри њиву заосталом стрњиком. Као и пре више од пет хиљада година, кремни ножићи се усађују у салинце специјалних санки на којима седи човек дајући им потребну тежину и гонећи запрегу. Како поуздано знамо да је носиоцима винчанске културе говече било домаћа животиња, један овакав производни међупроцес у обради земље не би смео да буде стран ни становницима старе Ратине, тим пре што употреба кремних ножића на санкама са Крита очито говори о пореклу овог поступка још из каменог доба.

О томе колико важно место су житарице заузиле у исхрани житеља неолитског насеља у Ратини најрецитије говори велики број млинских каменова који су откривени у току 1982. године. За разлику од каснијих, жрвњеви из Ратине немају округли облик предвиђен за ротационо кретање. Они су у облику елипсоидних плоча чије димензије варирају од 40 до 80 сантиметара дужине, и направљени су претежно од кварцног камена. Горњи камен ових ручних жрвњева је округлог облика, пречника око 15 сантиметара, који се држи руком и помоћу кога се жито стављено на жрвањ мрви елипсоидним кретањем руке. Овакав начин добијања брашна задржао се и у рано бронзано доба што потврђују и налази жрвњева истог типа на локалитету Љуљаци код Крагујевца.

Ми данас не можемо да на основу налаза говоримо о свим видовима стваралаштва носиоца преисторијских култура, али пред нама стоји још једна група покретних споменика културе која нам је током минувлих миленијума остала сачувана непромењена, у свом првобитном облику, а то је керамика. Насупрот такозваној каменој индустрији, код које су облици и димензије првенствено диктирани техничким особинама материјала и основним функцијама алатки, материјал као што је глина омогућава велики број варијанти основног облика посуђа, њихово слободно моделовање и украшавање па стога на посуђу можемо пратити све оно што данас називамо модом и уметничким дизајном. И заиста, керамика је основни материјал у археологији који омогућава праћење промена у уметничком изразу старих времена а тиме показује и долазак страних утицаја који се огледају у појавама нових врста орнамената и облика. Мада се данас сматра да је керамика производња искључиво локалног карактера када је реч о времену окарактерисаном једном речју као неолит, односно доба глчаног камена, присиљени смо да признамо велику сличност облика и украса који доминирају на читавом подручју једне културе у дагом одсечку њеног развоја. Но ипак, и поред све сличности не смемо у овом периоду људске историје рачунати са појавама као што су велики производачки центри већ се морамо сложити са тиме да форме и орнаменти на керамици преисторије представљају пре свега одраз умет-

ничких склоности самих житеља једног насеља. На преко 15.000 фрагмената посуда откривених досадашњим истраживачким радовима у Ратини запажа се велико богатство форми и орнамената. Поред једноставних облика свакодневне употребе истичу се зделе са разгнутим обомом, кратким горњим и вишким доњим конусом, крушкасте амфоре са кратким цилиндричним вратом и најзад, крчази са омчастом дршком. Ово, луксузније посуђе, по правилу је богато украшено спиралама, меандрима и канелурама у облику пилићих ширих жљебова који су у условима бочног светла ентритера давали изванредну игру светлости и сенки. Као посебна врста керамичке продукције и на локалитету „Дивље Поље“ јавља се минијатурно посуђе око чијег правог значења стручњаци и данас воде дискусију.⁶ Мада има мишљења да се ради о играчкама, појава ових ваза у, по правилу, сакралном контексту упућује у исправност мишљења по којима ове минијатурне вазе треба посматрати као жртвене посуде или вотивне дарове. И у Ратини су овакве минијатурне вазе нађене заједно са великим бројем антропоморфних статуета које су основни облик култа у винчанској култури.⁷

ПОРЕБА
ОКТОБРА

Када је реч о статуетама, можемо констатовати да нађени примерци за сада могу да се поделе у неколико основних група, при чему је карактеристично да све оне припадају по својим стилским одликама млађој етапи развоја винчанске антропоморфне пластике. До сада откривене антропоморфне фигурине израбене су у техници terrakotte, при чему се јављају како примерци од материјала изузетно добре фактуре тако и они који показују мање или више страних примеса у иловачи од које су прављени. Интересантно је да фактура материјала на први поглед нема никакве везе са локалним квалитетом саме скулптуре о чему речито говори један примерак богато украшен орнаментом али урађен од земље са великом примесом песка, без трагова глачања површине. Скулптуре су црно или црвено-мрко печене и изузев на једном фрагменту базе црне боје на коме су се задржали трагови црвене посне боје, не постоје друге индикације да су биле бојене или украшене бојеним орнаментом.

У принципу скулптуре из Ратине можемо подвргнути општој подели винчанске пластике коју је дао још Милоје Васић,⁸ мада смо мишљења да би овде могло да се приступи и финијој диференцијацији типова на основу пронађеног материјала. Ту пре свега мислимо на групу стојећих фигурина које се у Ратини могу поделити на наге и обучене статуете. Наге фигурине имају јасно издиференциране детаље телесне грађе, пре свега примарна и секундарна полна обележја, а затим и детаљне представе руку и ногу. Код нагих фигурина ноге су представљене једна поред друге и углавном нису међусобно спојене. Руке су урађене у целини, са представом шака и налазе се на трбуху. Обучене фигурине показују мање више цилиндричну форму испод линије појаса, која се ка бази скулптуре сужава, да би се код неких примера изнад саме базе статуете нешто проширила — вероватно ради добијања веће базне стабилности саме ставете. Изузев појаса, на доњем делу ових фигурина изведен је урезима и орнамент који подсећа на фалге које падају ка тлу. Значајно је напоменути да се код овог типа фигурина, често испод саме линије појаса налази мали урезани троугао, чије је значење у смислу ознаке пола у овом случају највероватније прихватљиво, мада величина и место троугла одступају од стварних анатомских пропорција.

Други тип обучених стојећих фигурина са локалитета „Дивље Поље“, карактерише се релативно спљоштеним обликом, нарочито у свом доњем делу. Уместо представа фалги

које се срећу код претходних, доњи део ових фигурина украшен је урезаним представама меандра односно изломљеном винчанском спиралом.

На основу досадашњих налаза, можемо извући и закључак да се у Ратини оба типа стојећих обучених фигурина карактеришу представом руку у облику хоризонтално перфорираних испружених патрљака. Перфорације се, осим на рукама, јављају како на главама статуета тако и у пределу струка. Код ових последњих разликујемо два случаја и то први када су перфорације изведене на куковима испод линије појаса, и други када се симетрично овима перфорира и струк изнад појаса. Иначе се исти инструмент користи и за утискивање рупица на трбуху и грудима у циљу означавања пупка и брадавица.

ПОБЕДА
ПОБЕДА

Налази из истраживачке 1982. године потврдили су да је ратинским керамопластима била позната и форма седеће фигурине, највероватније на трону. Нажалост од фигурина из ове групе располажемо за сада само једним очуваним доњим делом статуете, односно представом ногу које се по својим стилским одликама приближавају седећој фигурини са локалитета Чаршија у Ришњу код Београда.⁹

Размере појединих фигура такође указују у велику разноврсност. Тако се димензије најбоље очуваних статуета крећу од 30 до свега 3 сантиметра. Можда није безначајно на овом месту забележити и то да је једина мушка фигура уједно и једна од најмањих до сада нађених у Ратини. Неколико глава антропоморфних статуета даје нам могућност да упоредимо стилске карактеристике портрета са сличним налазима са других локалитета винчанске културе. Оно што је заједничко скоро свим примерцима је стилизација у облику тзв. птичијег лица. При томе поједини ликови ипак носе одлике ранијих ступњева, односно урезима назначене очи и уста. Општа карактеристика свих већих примерака, без обзира на разлике у детаљима портрета, су перфорације на темену и слепоочном делу главе о чијој намени и поред више могућности третираних у стручној литератури, још увек немамо сигурне податке.

У Ратини до сада није нађена ниједна куротрофна фигурина, односно фигура са представом детета у рукама, какве су познате са других локалитета а пре свега из Винче. Зооморфна пластика је такође сиромашна и изузев једне звечке у облику четвороножне животиње за сада нам нису познати други примерци.¹⁰

Поред антропоморфних фигурина, у terrakotti су рађени и амулетни. Они су у Ратини заступљени са два готово идентична примерка јастучастог облика, који својим извијеним угловима и намерно изведеном конкавномлићу централног дела већ на први поглед асоцирају на јако схематизовану антропоморфну статуету. Оба привеска су рађена у техници црвеног печења и сваки од њих има на једној својој ужој страни по једну перфорацију. Своју најближу паралелу ова два предмета налазе у самој Винчи и то у њеним вишим слојевима.¹¹

Посебан проблем без сумње представља налаз изузетно великог броја плоснатих елипсоидних речних облутака који су на својим дужим странама симетрично окресани тако да имају облик осмице. Првобитна претпоставка истраживача да је овде реч о некој врсти оруђа морала је још у току самог ископавања да буде одбачена, јер је већ пажљивијим прегледом налаза могло да се констатује да ови облаци не показују никакве трагове практичне употребе. Њихова површина је по правилу неопштењена а мекоћа камена који је употребља-

Нови налази из Ратине — скулптуре, амulet и минијатурни
пехар (Археолошка збирка Народног музеја Краљево,
фото М. Петровић)

ван за добијање овог специфичног облика сведочи о томе да би у случају примене ових облутака у практичне сврхе морало доћи до видљивих оштећења било на чеоним било на другим површинама. Будући да је велики број ових облутака нађен у култном контексту, односно у слојевима који су дали велики број фрагментованих фигурина и минијатурне судове, наметнула се претпоставка да је реч о предмету који је, мада изузетно стилизованог облика, без сумње имао сасвим одређену улогу у магијским ритуалима, а није искључено да у њему треба наслутити и симболе везане за облике људске фигуре. Једна оваква претпоставка била би добрим делом потврђена и налазом једног веома сличног амулета у самој Винчи. Овај примерак из Винче, урађен од глчаног мермера, одговара притесаним облацима из Ратине не само по својој форми већ и по својим димензијама.¹² Несумњиво значајан налаз два мала жртвеника од печене земље у истим слојевима где је нађен највећи број фигурина и описаних притесаних облутака само још више потенцира утисак да су преисторијски земљорадници из Ратине веома много пажње поклањали религиозним представама очекујући да ће им одређене култне радње обезбедити наклоност виших сила а тиме и благостање заједнице. Када је реч о облицима култа у неолитској Ратини свакако најзанимљивије место међу налазима представља откриће објекта који се налазио око 10 метара јужно од остатака велике надземне зграде. На том месту је откривена земунца која је првобитно највероватније служила као стамбени објекат. Њено дно се спушта на око метар дубине од првобитног нивоа тла а испитани остаци сведоче о томе да је имала најмање две просторије од којих је јужна откривена у потпуности. На самом дну земунце нађена је керамика која се по својим квалитетима — доброј фактури, интензивној црној боји и високом металном сјају — битно разликује од материјала из осталих објеката у вишим слојевима и упућује на старију фазу живота насеља. Међутим, очито је да је ова земунца у датом моменту добила свој посебан значај у животу самог насеља и то као место непосредно везано за одређене култне радње и религијски живот ове винчанске заједнице. У јужном одељењу земунце констатоване су две нише и то на југу и западу овог простора. У јужној ниши, непосредно на тлу, нађени су трагови ватришта где је поред веће количине гаражи и пепела лежало и неколико фрагмената нагореле керамике. Логично је било претпоставити да је овај ниво уствари и најдубљи део слоја са траговима људске делатности али даља пажљива истраживања показала су да се на око 20 сантиметара дубине испод дна овога ватришта налазила овална јама укопана у здравницу. У јами је нађен скелет животиње за коју у овом тренутку, због јаке оштећености костију процесом труљења, можемо са сигурношћу једино рећи да је припадала биљоједима. Још веће изненађење очекивало нас је у простору који се налазио између јужне и северне ћелије земунце. Показало се да се између ове две просторије налази коса рампа која се строго спуштала ка дну велике јаме укопане на источном рубу земунце. Ова јама била је испуњена шуптом односно деловима кућног лепа, уломцима керамике, великим речним облацима и комадима млинских каменова. Готово на самом дну концентрација камена се нагло повећала и претворила у читав плашт који је испод себе крио остатке костију већих животиња. Све ово, као и већи број амулета, бројне статуете, оруђе и оружје а најзад и огромна количина керамичких фрагмената која је слојевито измешана са остацима многобројних ватришта, чији угљенисани остаци дрвета сведоче о честом паљењу ватри у овом простору, указали су да испитивани простор није служио само као обична земунца, већ да је имао и другу намену. У овом тренутку најприхватљивија је хипотеза да је земунца у првом моменту ископана у ци-

љу њене употребе као стамбеног објекта, али да је убрзо, већ након изградње одговарајуће надземне зграде, добила другу улогу — улогу тзв. култне јаме у којој су вршени обреди жртвовања у различитим ритуалима. Управо чињеница да је у јами нађен и материјал који се не може оценити као једноставно одбачени инвентар за свакодневну употребу као што су то потпуно цели амуљети, привезак од горског кристала, изванредно добре стрелице од окресаног камена и друго, наводе на помисао да је преисторијски становник Ратине веома пажљиво, и по одређеном кодексу, приносио жртве боговима подземља а међу њима првенствено богињи плодности — мајци Земљи, велики број жртвених дарова.

Сви ови налази, који су са једне стране обогатили знања о винчанској култури на подручју Краљева а са друге употпунили археолошку збирку Народног музеја Краљево са преко 300 предмета и око 20.000 фрагмената керамичких посуда и каменог оруђа, непобитан су доказ о изванредном значају кога имају заштитна археолошка истраживања на угроженом подручју у Ратини. На основу досадашњих резултата сигурни смо да ће даља истраживања овог, по свему значајнијег насеља винчанске културе, које лежи на раскрсници важних природних саобраћајница — тј. речних долина Ибра, Западне Мораве и Груже, у многоме пружити нове податке о простирању културних утицаја између централног региона ове културе који лежи око Београда, и њене јужне варијанте која се среће на косовској висоравни. На тај начин добиће се нови подаци о контактима између неолитских становника Србије и централног Балкана уопште и везама међу њима. Можда ће у томе помоћи и чињеница да је у Ратини нађен и један број керамичких фрагмената који на себи носи јасне ознаке преисторијског „винчанског писма“ какви су познати са локалитета око Београда.

Даља истраживања локалитета „Дивље Поље“ у Ратини, предвиђена у току текуће и у наредним годинама, треба да дају одговоре на многа до сада постављена питања, а чија се решења једним својим делом већ дају наслутити на основу резултата досадашњих радова, док од детаљне обраде археолошких налаза треба очекивати да разјасни још један сегмент историје Краљева и његове околине.

✱

НАПОМЕНЕ

1) Ова сондажна испитивања водио је тадашњи археолог Народног музеја Краљево, Т. Вучковић. Резултати ових ископавања нису публиковани.

2) Закон о заштити споменика културе СР Србије чл. 116 (Службени гласник СР Србије бр. 28/1977).

3) Аутор се срдечно захваљује Др Ејупу Мушовићу за пуну подршку пружену пројекту „Истраживање неолитског градинског насеља на локалитету „Дивље Поље“ у селу Ратини — СО Краљево“.

4) Велику захвалност за савете од непроцењиве вредности дугује аутор научном саветнику пројекта проф. Др Драгославу Срејовићу; за несребично залагање на пословима истраживања и реставрације, аутор се захваљује конзерватору Народног музеја Краљево акад. слик. Слободанки Прибако-

ПОСЛА
ОК ТОБА

вић; за изванредну сарадњу и показано пуно разумевање за проблеме Народног музеја Краљево аутор дугује посебну захвалност спољном стручном сараднику Народног музеја Краљево, колегиници Недељки Љамић—Валовић. Аутор се такође захваљује и колегиницама Милени Икодиновић (Народни музеј Чачак) и Обренији Вукадин (Завод за заштиту споменика културе Краљево) као и колеги М. Јевтићу (Филозофски факултет Београд) за активни рад у Савету пројекта.

5) Најпотпунију анализу овог материјала дали су Б. Јовановић и Д. Срејовић у: „Преглед каменог оруђа и оружја из Винче“; Археолошки Вестник VIII, 3—4, 1957, 256—296.

6) З. Летица: „Минијатурни судови из Винче“, Зборник радова Народног музеја Београд, 1967, 5, 77—126.

7) Д. Срејовић: „Неолитска пластика централнобалканског подручја“, Неолит централног Балкана, Бгд. 1968., 177—241.; З. Летица: „The Neolithic Figurines from Vinča, Archaeology 77, 1 Washington 1964, 26—32. sl. 1—12.

8) Милоје М. Васић, Преисторијска Винча III, Бгд. 1936; Стр. 1.

9) Види: Неолит централног Балкана — Каталог, бр. 141, стр. 50, Бгд. 1968.

10) Случајни налаз.

11) Милоје М. Васић, Оп. цит. 1936., стр. 149. сл. 636.

12) Неолит централног Балкана, кат. бр. 75. стр. 37. и Д. Гарашанин, ебд, у „Религија и култ неолитског човека на централном Балкану, стр. 251.

13) М. Гарашанин: Централнобалканска зона, Праисторија југословенских земаља II, Неолит, Сарајево 1979. стр. 181.

ПОРЕБАА
ОРТОВА